

Қайратұлы С.¹, Құранбек Ә.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: samat.kayratuly@gmail.com
²Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Талдықорған қ., e-mail: assetabaiyly2017@gmail.com

МОДЕРНИЗАЦИЯ ТҮСІНІГІНІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ

Мақалада қазіргі модернизация үдерісін зерттеу барысындағы тұжырымдамаларға шолу жасалынады, әртүрлі ғылыми тұжырымдар мен теориялар сараланып, соның негізінде «Модернизация» құбылысы мен үдерісінің әлеуметтік-философиялық, концептуалдық мәні айшықталады. Модернизация құбылысы мен үдерісінің қазіргі теориялық-әдіснамалық ұстындары мен тұжырымдарын бағамдау арқылы оның әлеуметтік-мәдени және дүниетанымдық өзегі мен әлеуметтік-философиялық қырлары сараланып, қоғамдық қатынастардың даму үдерісінде, оның тарихи эволюциясында кешенділік тұрғысының маңыздылығы жан-жақты айқындалады. Сонымен қатар, модернизацияның әлеуметтегі әмбебапты, өзін ұйымдастырушы өзгерістердің негізі болатындығы көрсетіледі. Модернизация құбылысы мен үдерісін ғылыми сараптауда «модерн» түсінігі қоғам мен мемлекет дамуындағы мәдени-рухани, тарихи-саяси, әлеуметтік-экономикалық кешенді үдерістер жиынтығы екендігі зерттеудің теориялық алғышарты ретінде алынады. Мемлекеттің тұрақтылығы мен қауіпсіздігі, азаматтардың қоғамдағы өмір сүру сапасының артуы, мәдени институттардың орнықты қызметі модернизация үдерісінің негізін құрайтындығы, іргетасы болып табылатындығы байыпталады. Осы тұрғыда, қоғам дамуында дүниетанымдық бағдарлар мен әлеуметтік факторларды зерделеудің маңыздылығына авторлар басымдық береді. «Модернизация» ұғымы категория ретінде тым жалпы және оның баламалы ұғымдары бар екендігі ескеріледі. Сондықтан, осы ұғымға берілген философиялық анықтамалар мен түсініктемелер әрқилы болып келетіні талданады.

Түйін сөздер: модернизация, дәстүр, капитализм, мәдениет, өзін-өзі анықтау.

Kairatuly S.¹, Kuranbek A.²

¹Doctor of Philosophy (PhD), senior tutor of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: samat.kayratuly@gmail.com

²Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor of Ilyas Zhansugurov Zhetysu State University,
Kazakhstan, Taldykorgan, e-mail: assetabaiyly2017@gmail.com

Conceptual bases and scientific-theoretical approaches to modernization

In the article, based on the analysis of various scientific concepts and theories, the process of modernization is considered, the socio-philosophical essence and conceptual foundations of the phenomenon and the process of “modernization” are determined. The study of modern theoretical and methodological approaches to the modernization phenomenon makes it possible to show its spiritual, cultural, philosophical and socio-philosophical aspects, as well as the importance and complexity of the differentiation of the process of transformation of social relations in its historical development. In the scientific analysis of the phenomenon and the process of modernization, the notion of “modern”, which is the theoretical basis of research, is a complex of systemic cultural-spiritual, historical-political, socio-economic processes in the development of society and the state. It is also demonstrated that modernization is the basis of universal, self-organizing transformations. The authors point out that the stability and security of the state, the improvement of the quality of life of citizens in society and the orientation towards the

sustainable functioning of cultural institutions form the basis of the modernization process. In this context, the authors give priority to the study of the world outlook and social factors in the development of society. The concept of "modernization" is considered too general and is presented in various alternative concepts. Therefore, philosophical definitions and explanations of these concepts in all their diversity are analyzed and compared.

Key words: modernization, tradition, capitalism, culture, self-determination.

Қайратұлы С.¹, Құранбек А.²

¹доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: samat.kayratuly@gmail.com

²кандидат философских наук, ассоциированный профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин,
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
Казахстан, г. Талдыкорган, e-mail: assetabaiyly2017@gmail.com

Концептуальные основы и научно-теоретические подходы модернизации

В статье на основе анализа различных научных концепций и теорий рассматривается процесс модернизации, определяются социально-философская сущность и концептуальные основания феномена и процесса «модернизации». Изучение современных теоретико-методологических подходов к феномену модернизации позволяет показать ее духовные, культурные, мировоззренческие и социально-философские аспекты, а также важность и сложность дифференциации процесса трансформации общественных отношений в его историческом развитии. В научном анализе феномена и процесса модернизации понятие «модерн», являющееся теоретической основой исследования, представляет собой комплекс системных культурно-духовных, историко-политических, социально-экономических процессов в развитии общества и государства. Также демонстрируется, что модернизация является основой универсальных, самоорганизующихся преобразований. Авторы указывают, что стабильность и безопасность государства, повышение качества жизни граждан в обществе и ориентация на устойчивое функционирование культурных учреждений составляют основу процесса модернизации. В этом контексте авторы уделяют приоритетное внимание изучению мировоззрения и социальных факторов в развитии общества. Понятие «модернизация» считается слишком общим и представлено в различных альтернативных концепциях. Поэтому анализируются и сопоставляются философские определения и объяснения данных концепций во всем их разнообразии.

Ключевые слова: модернизация, традиция, капитализм, культура, самоопределение.

Кіріспе

Модернизацияны ХХ ғасырдың еншісіндегі дәстүрлі қоғамның қазіргі қоғамға көшуіндегі үдеріс ретінде ғана қарастыру жеткіліксіз болып қалды. Дәстүрлі қоғамға қатысты ғылыми айналымдағы мұндай классикалық көзқарас пен түсінік осы кезге дейін өз маңызын сақтап, жетекшілігін жалғастырып келді. Әйткенмен жаһандану үдерісі мәнмәтінінде әлемдік экологиялық қауіп-қатерлер мен ядролық қарулану, экономикалық диверсификация мен дағдарыс дәуіріндегі мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігі мәселелері, демографиялық өсім, жаппай миграция, келешектегі азық-түлік тапшылығы сияқты көптеген мәселелер қордаланып келеді. Осы және өзге де іргелі қауіп-қатерлер аясында мемлекет пен қоғам, мәдениет арасында табысты, икемді, өзара тиімді, оңтайлы дамуға қатысты бәсекелестік артып та келеді, екінші жағынан кеми де түсуде. Сондықтан, модернизация үдерісі қазіргі әлемдегі көптеген

мемлекет пен қоғам, мәдениетте түрлі сипат пен мазмұнда жүзеге асуда. Ал бұл болса модернизация теорияларын зерттеу мен зерделеудің жаңа, іргелі ұстындарын талап етеді.

XXI ғасыр басындағы модернизация мемлекет пен қоғам, түрлі мәдени ерекшеліктер алдында тұрған саяси басқару, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және т.б. міндеттерді ішкі-сыртқы қауіп-қатерлер мен тәуекел жағдайларында кешенді түрде шешудің оңтайлы тәсілі. Модернизация – әрбір қоғам, мемлекет дамуындағы техникалық, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси үдерістердің жиынтығы. Заманауи модернизация теориясының шартты қызметтері ретінде мемлекет пен қоғам қауіпсіздігі, азаматтардың өмір сүру сапасының ортаңғы деңгейі, мәдени құрылымдардың тұрақты қызметі қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда кез келген мемлекеттің аталған шартты мақсаттарға жетуі оның басқа мемлекеттермен салыстырғандағы модернизациясы жайлы нақты білімнің деңгейі мен динамикасын талап етеді.

Әдістер

Қазіргі кезде «модернизация, модернизация теориясы, үдерісі» деген шартты түсінікті зерттеуге қандай мәселелер бізге түрткі болып отыр? Аталған зерттеу аймағына қатысты белгілі зерттеушілердің тұжырымдарына сараптама жасасақ, қорытындысы бір арнаға тоғыса бермейді. Сол себепті осы тұрғыдағы мәселелерді бірнеше топқа жіктеп қарастырсақ болады:

Біріншіден, модернизация түсінігінің аясына біріккен идеялар кешені қазіргі кезде теориялық және практикалық жағынан да аса өзекті. Өйткені, оның астарында заманауи әлемге кең таралған және әмбебаптылыққа ұмтылған қоғам дамуының түрлі концепциялары мен теориялары көрініс тапқан.

Екіншіден, қазіргі таңда аталған мәселе теориялық және эмпирикалық деңгейде сараптамалар беретін және құбылысты пәнаралық негізде зерделейтін түрлі ғылыми пәндердің назарын өзіне аударып отыр.

Үшіншіден, оның өзектілігі әлемде соңғы жылдары болып жатқан түрлі өзгерістерге байланысты негізделеді.

Төртіншіден, біздің мемлекетіміздің дамуы мен қоғамымыздың қазіргі бітім-болмысы модернизация мәселесін түбірлі түрде және жаңаша қоюды талап етіп отыр. Ендігі сәтте модернизация экономикалық тұрғыдағы түбегейлі өзгеріс қалыптарымен ғана шектелмейді. Демек модернизацияны қоғам болмысының тұтас кеңістігі мен барлық ұңғыл-шұңғылдары құрайды.

Әдебиеттерді шолу

Мәселені өзгеше және жаңаша қоюдың қандай маңызды тетіктері болса да, оның жергілікті дәстүрлерді елестермейінше және өзара үйлесім таппайынша модернизацияның толық мағынасындағы бағдарламалық, мәдени, әлеуметтік негіздерінің жүзеге асуы екіталай екені айқын. Қазіргі бағыт-бағдары құбылмалы әлемде, мемлекетіміздегі мәдени, саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелерді тізбектемей-ақ «модернизация» теориясына, үдерісіне деген сұраныс неден, не үшін туындады деген сауалдарды тарқатсақ, зерттеу аймағына қатысты маңызды деген тұғырнамаларды бағамдауға, нәтижелерін саралауға қатысты мүмкіндіктер ашыла түседі:

Алдымен, соғыстан кейінгі уақытта Батыста кеңінен таралған модернизация теориясының

негізгі әдіснамалық базасы құрылымдық функционализм болды. Құрылымдық функционализмнің танымал болуының негізгі себебі ең алдымен Толкотт Парсонс (Парсонс 1996а; 1993ә) пен Роберт Мэртон (Мэртон 1993а; 2004ә) сияқты америкалық социологтардың еңбектерімен тығыз байланысты. Әлеуметтік ғылымдарға қоғамдық құбылыстардың сан алуандығын сипаттаумен бірге, оны өлшеуге мүмкіндік беретін сандық (математикалық) сараптама әдісі енгізілуі құрылымдық-функционалдық сараптаудың тартымдылығын күшейткен бірден бір себеп болды. «Содан кейін бұл әдіс экономика, саясат, әлеуметтік қарым-қатынастар, мәдениет және әлеуметтік психология салаларында да кеңінен қолданысқа ие болды» (Старостин 1995: 10).

Тағы бір атап өтетін жәйт «Қытай ғылым академиясында модернизацияны зерттейтін арнайы орталық құрылған. Онда белсенді түрде зерттеулер жүргізілуде. Оның құрамында Қытай модернизациясының стратегиясын зерттейтін «топ» жұмыс жасайды. Орталықтың директоры және зерттеу тобының жетекшісі – профессор Хэ Чуаньци; өкілдік кеңесшілер тобы да бар. Орталық ағылшын тілінде Modernization Science Newsletter деген атпен электронды журналды да басып шығарады. Зерттеудің жүйеленген нәтижелері 2001 жылдан бері жыл сайын баяндама ретінде жарияланып келеді. 2001–2010 жылдар аралығындағы ахуал «China Modernization Report Outlook» атты жинақталған сараптамалық баяндамада да қорытындыланған» (Чуаньци 2011: 7).

Модернизация теориясының қалыптасуына әлеуметтік-саяси, ақпараттық-саяси, идеологиялық, теориялық факторлардың ықпал еткенін атап өткеніміз жөн. Дегенмен бұл факторлардың тек саяси және теориялық негізіне ғана тиесілі, мәселеге біржақты қараудан туындаған көзқарас деп санаймыз. Мысалы Ресейлік ғалым Б.С. Старостиннің модернизацияның даму эволюциясы туралы мына бір пікірін осы құбылысқа қатысты теорияның XX ғасырдағы үдерісі мен сипаттамаларына ғана берген бағасы ретінде қабылдауға болады: «Әрине XX ғасырдан бері модернизацияның қазіргі теориясы аса қарқынды эволюциялық дамып, бірнеше кезеңдерден өтті. Олардың алғашқысын XX ғасырдың 50-60 жылдарына жатқызуға болады. Бұл кезеңде осы теорияның пайда болуы мен қалыптасуы жүріп жатты және оның негізінде дамудың нақты моделдері де жасалуда еді. Екінші кезең – XX ғасырдың 70-80 жылдары. Осы жыл-

дар аралығын сол кездегі Батыс пен Шығысты жаулап алған құндылықтарды қайта бағалау кезеңі деп те атауға болады. Модернизацияның алғашқы теориясын жасаушылардың өздері осы кезеңнің идеяларынан өріс алды және сол арқылы өздерінің тәжірибелік ерекшеліктерін тапты. Үшінші кезең, XX ғасырдың 80-ші жылдардың соңы мен 90-шы жылдардың басында басталып, қазіргі кезде де жалғасын табууда. Бұл кезең модернизация теориясын жаңа өмірмен бірлікте айқындауға ұмтылып келеді және соған сүйене отырып заманауи әлемнің шындығына сай келетін жаңа синтезді жүзеге асыруымен сипатталады» (Старостин 1995: 10).

Қытайлық зерттеуші Хэ Чуаньци бірінші кезең яки модернизацияның классикалық теориясына қатысты алғаш зерттеулердің төмендегідей ғылыми еңбектерде көрініс тапқанын және олардың теорияны зерделеуде маңызды іргелі жұмыстар екенін атап өтеді: «The Social System» (1951) (Parsons 1995), «The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East» (1958) (Lerner 1958), «The Politics of Developing Areas» (1960) (Almond 1960), «The Stages of Economic Growth» (1960) (Rostow 1960), «The Achievement Society» (1961) (McClelland 1961), «Политика модернизации» (1965) (Apter 1965), «The Politics of Modernization» (1966) (Levy 1966), «The Dynamics of Modernization» (1966) (Black 1966), «Modernization: Protest and Change» (1966) (Eisenstadt 1966), «Political Order in Changing Society» (1968) (Huntington 1968), «The System of Modern Societies» (1971) (Parsons 1971), «Becoming Modern – Individual Changes in Six Developing societies» (1974) (Inkeles 1974). Осы зерттеулердің негізінде модернизация теориясының іргетасы қаланып, өзіндік зерттеу аймағына айналды. Әйткенмен модернизация теориясы біртұтас теория ретінде емес, түрлі салалардағы зерттеулердің нәтижесін құрайтын теориялық білімдер жиынтығын да сипаттайды (Harrison 1988). «Модернизацияның классикалық теориясына сәйкес адамзат өркениеті үш негізгі белестерден өтті. Алғашқы қауымдық қоғам, дәстүрлі аграрлық қоғам және қазіргі индустриалдық қоғам. Модернизация – қоғамның дәстүрлі аграрлық ахуалдан қазіргі индустриалдық қоғамға трансформациялану үдерісі» (Чуаньци 2011: 39-40).

Өндірістік мемлекеттер XX ғасырдың 60-шы жылдары модернизацияның классикалық белесінен келесі кезеңіне өтті. Батыс зерттеушілерінің көбісі бұл өзгерісті постмодерн деген терминінің аясында бағалады. Со-

нымен, 1980-1990 жылдары модернизацияны зерттеудің жаңа теориялары қалыптасты. Олардың қатарында Дж. Губердің (1985) (Huber 1991) экологиялық модернизация, Ульрих Бектің (1986) (Бек 2000) рефлексивтік модернизация теориясы, У. Цапфтың (1991) (Цапф 1998) жалғасушы модернизация теориясы, Эдвард Тиракянның (1991) (Tiryakian 1991) «жаңа модернизация» теориясы, Шмуэль Эйзенштадтың (1998) (Эйзенштадт 1996а, 1998ә; 1999б, 2002в) «заманауилықтың көптігі» теориясы, Хэ Чуаньцидің (1998) «екінші деңгейлі» модернизация теориясы және т.б. бар. (Чуаньци 2011: 39-40). Постмодерн батыстық модернизация теориясының екінші кезеңі ретінде игерудің маңыздылығы, постмодерн философиясын батыс мәдениеті мен дүниетанымының кеңмәтінінде еңсерумен айқындалады.

Талқылау

«Модернизация» саясатының нәтижелерінің сараптамасын мынадай сипатта тұжырымдауға болады: «Модернизацияның – мәдениетке қатыстысын айтар болсақ, алғашында ол тіпті салыстырмалы ұғым болып есептелді. Бұқаралық мәдениет және қазіргі әлеуметтік психологиямен өрілген мәдениеттің батыстық құндылықтары – экономикалық өсудің алғашқы нәтижелері мен батыстық типтегі саяси институттарды енгізу барысында автоматты түрде бірге келеді деп саналды» (Старостин 1995: 11). Дегенмен іс жүзінде олай болмай шықты. XX ғасырдың 50-60 жылдарына тән модернизацияның экономикалық және саяси донорлығы күткен үмітті ақтамады. 70-80 жж. мұндай үдеріс еңсеріліп, батыстық және Батыс құндылықтарын дәріптеуші зерттеушілер батыстық емес бағыттағы ғалымдар тарапынан қатаң сынға алынды. Модернизацияның екінші кезеңінде екінші және үшінші мемлекеттердің тарихы, мәдениеті мен рухани құндылықтары ескеріліп, іргелі түрде зерттеле бастады. Сонымен бірге, қазіргі таңдағы кезеңге шартты түрде көптеген зерттеушілер XX ғасырдың 80-ші жылдардың соңы мен 90-шы жылдардың басында басталған үдерістерді жатқызады. Бұл да тарихи шындықтың түбегейлі өзгеруімен байланысты болды, әлем тағы да бұрынғысынша көпполярлы векторға көшті, бірақ сараптау мен талдауды қажет ететін өзгеше мәнде өрнектелуде. Ендігі екінші әлем жоқ, сондықтан сәйкесінше үшінші әлем туралы айтуға мүлде болмайды деген түсінік қалыптасты. Себебі:

«Біріншіден, экономикадағы капиталистік құлдырау – бұл жағдайдың қазіргі кезде үшінші әлем елдерінде ешқандай маңызының жоқтығын ашып айтуымызға болады. Әдетте, ол ірі мегаполистерге тиесілі...

Екіншіден, Африка құрлығы мен Шығыс елдерінің көпшілігі орта тапты қалыптастыра алмай отыр. ...Бұл осы елдердің азаматтық қоғамға әлі де болса толыққанды қол жеткізе алмай отыр деген сөз.

Үшіншіден, осы елдердің саяси өмірі батыстық демократиялық институттарға бағынбады, ал өздерінің қалыптастырып жатқан қазіргі саяси мәдениеттері толысуды қажет етеді. Харизмасы күшті басшылар басқаратын үшінші әлемнің көптеген елдерінде осы күнге дейін авторитарлық саяси режим өз күшінде.

Төртіншіден, үшінші әлем елдерінің адамы тұлғалық деңгейде белгілі бір мағынада маргинал жан. Өйткені ол жаңашылдық пен дәстүршілдіктің екі ортасында өз санасы мен болмысының қайсысына бағынарын білмей әлек болуда. Бір жағынан дәстүрлі құндылықтар мен нормаларға тәуелді, салт-дәстүр мен рәсімдер жүйесімен байланған, дәстүрлі сенімге бас иеді, екінші жағынан – заман талабына сай білім алуға талпынады, заманауи тұрмыстық техникаларды емін-еркін пайдаланғысы келеді, өзінің демалысын заман талабына лайықты өткізгісі келеді, түйіндеп айтқанда, дәуір жетістіктерінен қол үзгісі келмейді» (Старостин 1995: 15-16).

Біздің пайымдауымызша, мұндай ахуал қазақ қоғамына да, тіпті тұтас посткеңестік кеңістікке де қатысты екені айқын. Модернизация синтезінің үшінші кезеңі осы іспеттес тұйықталған, дағдарысты үрдістермен тығыз байланысты. Бұл теория әлі жеткілікті дәйектеліп, кешенді түрде зерттелмегендіктен айқын дәлелдер келтірудің орнына көбінесе болжамдар мен тұжырымдарға негізделеді. Өйткенмен, XX ғасырдың 90 жылдарының соңынан бастап әлемдегі модернизация үдерісі өзгеше сипатқа ие бола бастады. Модернизацияның мақсаты мен мәні – тек экономикалық өсім ғана емес, сонымен қатар мәдениеттің, әлеуметтің сапалы деңгейде өрістеуі де мақсатты басымдық ретінде байыптау серпін алды. Әлеуметтік теңдік пен үйлесімділіктің белгілі бір деңгейге жетуі, азаматтардың әлеуметтік қауіпсіздігі, бүгінгі және алдағы өмірлеріне сенімділік беретін әлеуметтік сақтандырулардың болуы, тұлғаның еркін дамуына жағдай жасау, саяси мәдениеттің жеткілікті деңгейде дамуы модернизацияның жаңа қалыптасқан теорияларының маңызды

элементтері деп есептеледі. Модернизация қоғам мен адам үйлесімділігін қамтамасыз ететін құндылықтар мен идеалдарды қолдау арқылы қазіргі қоғамды тиімді игеру мен басқару мүмкіндіктеріне ие болады.

Мәселен, Пол Самуэльсон (Самуэльсон 2002) мен Уильям Нордхаустың (Нордхаус 2014) пайымдарына сүйенсек, экономикалық дамудың адам ресурстары; табиғи ресурстар; капиталдың толығы мен пайдаланылуы технологиясы деп аталатын төрт негізгі түрі бар.

Тарихи тұрғыдан алғанда дәстүрлі қоғам немесе индустриалдыға дейінгі қоғам модернизация үдерісі жүретін нысан деп есептеледі. Мұндай модернизацияның бірінші кезеңін Еуропа мен АҚШ-тағы индустриалдық қоғамның (капитализм) қалыптасуының ұзақ үдерісімен, ал кейіннен – XIX ғасырдағы – Жапониядағы үдерістермен байланыстырады. Қазіргі кезде модернизацияның негізгі нысандары ретінде Азия мен Африка қоғамы және Латын Америкасының кейбір елдері саналады.

Осы орайда бұл бағытта іргелі зерттеу жүргізген ғалымдардың заманауи модернизация теориясын зерттеуде қол жеткізген тұғырнамаларын, нәтижелерін ескерудің модернизация жолына жаңадан түскен мемлекеттер үшін аса маңызды екенін бағамдаймыз. Зерттеушілердің түйткілді мәселе етіп қойып отырған сұрақтар тұрғысындағы сараптамалары теория мен үдерістің оңтайлы жүзеге асуындағы дара жол болмаса да, тар жол, тайғақ кешудің қиын соқпақтарынан қожы анық.

Мәселен, біріншіден, бұл тәжірибе нарықтық экономиканың моделдерін немесе экономикалық модернизацияның батыстық-жапондық жолын әлемнің басқа елдеріне механикалық тұрғыда алмастырып қолдануға болмайтындығын көрсетеді.

Екіншіден, саяси мәдениет жоғары деңгейде болмай және ежелден негізі қаланған тарихи, әлеуметтік, саяси дәстүрлерді ескермей заманауи саяси инфрақұрылымды қалыптастырудың да түбі тұтастыққа бастамайды.

Үшіншіден, бұл тәжірибе экономикалық және саяси модернизацияның бірінің-біріне тәуелділігін емес, керісінше, өзара негізделгендігін, үйлесімді байланысын көрсетеді. Осы байланыс тұрғысында Батыс пен Шығыстың танымал саясаттанушылары мен социологтары модернизация жолына түсіп, ең алдымен тиімді экономиканы қалыптастыру мақсат етіп қойған елдер өздеріндегі тамыры терең мемлекеттік және саяси жүйелерінің тұрақтылығын бұзып

алмаулары тиіс екендігін атап көрсетеді. Бірі екіншісіз өмір сүре алмайды, ал экономиканы мемлекетке қарсы қоюға талпыну құлдырау мен жойылып кетуге алып келеді.

Төртіншіден, әлеуметтік модернизация экономикалық және саяси факторлардан тыс өзге де факторлардың жүзеге асуын кұрайды.

Модернизацияны зерттеуші ғалымдардың жаңа толқынының концепцияларында модернизация қарапайым даму жолы емес, оның негізінде дәстүрлі қоғамнан жаңа дәуірге қадам басу жүзеге асады деген тұжырым көрініс береді. Дәстүрлі қоғамның тарихи тұрғыдан алғанда алғашқы екені белгілі. Мұндай қоғам дәстүрдің негізінде қалыптасады. Ал жаңашылдық осы дәстүр мен биліктің маңызды құрылымдарының тұтастығын сақтау арқылы жарыққа шығарылады. Әлеуметтік өмірді ұйымдастырудың мифологиялық һәм діни сипаттамалары; циклдік даму; айқындалған персоналдықтың болмауы; мақсаттан гөрі құндылыққа деген бетбұрыстың басымдығы; авторитаризм; болашақты нақты болжауға қарағанда, қазіргі белесті қанағат тұту; ғылымдар турасында діни түсініктермен шектелу. Аталған дүниелер қоғамның осы түрінің негізгі белгілері саналады. Дәстүрлі қоғамға қарағанда заманауи қоғам дәстүрмен бірге жаңашылдыққа ұмтылып, оған қол жеткізуімен ерекшеленеді; әлеуметтік өмірдің зиялы қырлары; сұранысқа ие циклдық емес даму; персоналдықтың алдыңғы қатарға шығуы; құрал-саймандық құндылықтарға бетбұрыстың күшейуі; биліктің демократиялық жүйесі; келешек күндерге ұлы мақсаттар қоюға деген талап, яғни күнделікті өмірдің қажеттігі үшін ғана емес, болашақ үшін де өндіру қабілеті; техногендік өркениет жағдайында нақты ғылыми дүниетанымдық білім алу. Көріп отырғанымыздай, қазіргі заман қоғамы дәстүрлі қоғамға қарама-қайшы. «Сондықтан модернизация күйін кешу – драмалық үдеріс. Модернизация жолындағы дамушы елдер дамудың «қуып жетуші» моделі төңірегінде ғана бас қатыруда. Батыстың дамыған заманауи қоғамын қуып жету – қазіргі көптеген дамушы мемлекеттер үшін модернизация жолындағы бүкіл кезеңдерінің бірден-бір көздеген мақсаты болып отыр. Бұл өкінерлік жайт» (Федотова 1995: 65).

Дегенмен, қуып жетуші модернизация туралы зерттеушілердің пікірлері көбінесе өзіндік қисыны бар, негативті сарындағы бір арнаға тоғысатынын атап көрсетуге тиіспіз. Өйткені, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін тәуелсіздікке ие болған мемлекеттердің қуып

жетуші модернизацияға қарай лап қоюларының нәтижесінде өздерінің дәстүрлі мәдениетін тоқырауға ұшыратып, жаңа, заманауи мәдениетке де қол жеткізе алмай, екі орта да әрі-сәрі күй кешуімен де байланысты. Әсіресе, XX ғасырдың 60-70 жылдарындағы кейбір мемлекеттердің модернизациялық бағдарламалары сәтсіздікке ұшырады. Сондықтан да зерттеушілердің бір тобы, «қуып жетуші» модернизацияның бірқатар негіздерін сынға алады. Сондай-ақ қазіргі кездегі дамудың «қуып жету» моделін «жарамсыз» деп санайды.

В.Г. Федотованың пікірінше, «қайсыбір елдер колониялық тәуелділіктен босағаннан кейін тіпті «модернизация» терминін қолданыстан алып тастап, оның орнына «даму» ұғымын қолдана бастады. Ғалым, бұл ретте біздің назарымызды келесідегідей жайттарға аудартады: «Алайда алға қойылған мақсатты ескеретін болсақ жай ғана «даму» емес, Ресей мен Шығыс Еуропаның «модернизациясы», сонымен бірге анық әрі сәтті жаңартылған бағыт қажет еді, мысалы, осы термин түрік тәжірибесін ғылыми әдебиет беттеріне қайта енгізді. Модернизацияның «қуып жетуші» моделі дамуы жағынан артта қалған мемлекеттерде заманауи өмірдің аралдарын дүниеге әкелді. Бұлар – Бразилиядағы Сан-Паулу мен Рио-де-Жанейро, Мексиканың алып мегаполистері, Үндістандағы Бомбей және «жасыл революцияның» бірнеше аралдары, Түркиядағы Ыстамбұл мен Анкара, Ресейдегі Мәскеу мен Санкт-Петербург. Осындай ірі қалалардың бәрі өмір сүру салты мен құндылықтары жағынан ерекшеленеді. Мұндай аралдар, сөзсіз, модернизацияны жеңілдетеді. Өйтсе де бұл әлеуметтік әділетсіздікті де өршіте түседі. Әлеуметтік тепе-теңдіктің тұрақтылығын шайқалтады. Қуып жетуші типтегі модернизация анық теңсіздіктің болатындығын көрсетеді. Ал жылдан жыл ұзаған сайын бұл екі арадағы алшақтық пен өсімнің көлемі қарқындап ұлғайып, қарыштап өсіп барады.

Бәріне бірдей тең мүмкіндікті беруді уәде ете отырып (дәстүрлі қоғам жасамаған), керісінше ол әлеуметтік қарсылықтарды туындатады. Бұл объективті түрде социалистік идеалдар (бұрынғы социалистік елдердегі) мен фундаментализмнің (мысалы, Түркия) қайта жаңғыруына алып келеді. Польша, Литва, Иран, Алжир, Пәкістан елдерінің тәжірибесі де мұны растайды (Федотова 1995: 65-67).

Әрине, қоғамның жаңа белестерге көшуі барысында әрқашан қиындықтар туындайтындығы, ешбір құрбандықсыз үдерістің жүзеге

аспайтындығын тарихи тәжірибе көрсетіп берді. Сондықтан да, модернизация үдерісінде бірінші орынға заңдастыруды іргетас ретінде қалайтыны айқын құбылыс. Мысалы XVII-XIX ғасырлардағы Еуропада мұндай заңдастырудың қайнар көзіне протестанттық этика мен ғылыми рационалдылық саналды. Еуропалық өркениеттің классикалық кезеңдегі дүнитанымының негізі әмбебап құндылықтар мен нормаларға бағынышты болды. Қазіргі батыстық ғылыми зерттеулер мен әлеуметтік-мәдени, саяси-экономикалық үдерістерде мұндай заңдастырудың әмбебап ортақ формасы толығымен еңсерілді.

Қазіргі «модернизация» теориясы туралы тұжырымдарды қорытындылайтын болсақ: дамыған мемлекеттерге таңылған постмодернизация қоғамы туралы ойларымыз дәстүрлі және заманауи қоғамның белгілерін бір-біріне жақындата түседі. Мәселен:

- дәстүрді ескере отырып жаңаға ұмтылу;
- дәстүрді модернизацияның алғышарты ретінде пайдалану;
- рухани салада дін мен мифологияның маңыздылығын түсінетін зиялы әлеуметтік өмірді ұйымдастыру;
- жеке адамның және соның негізінде тұтастай ұлттың жетістіктерге жетуі;
- дүниетанымдық пен құралдық құндылықтардың үйлесуі;
- саясаттағы беделді мойындаушы биліктің ашық демократиялық сипаты;
- өсу шегі бар тиімді өндіріс, дәстүрлі мәдениетпен заманауи қоғамды тұтастандыратын сабақтастықтың болуы;
- әлеуметтік тандауда, дәстүрлі, құндылықтық легитимацияны жүзеге асыру барысында ғылымды тиімді пайдалану және т.б.

Батыс өркениетінің модернизация саласына кешенді сипат беруінің басты себебі, кезінде өздері отарлаған елдермен тарихи қарым-қатынастарының салдары объективті тұрғыда тәуелсіздікке қол жеткізген бұл елдердің батыстық даму жолымен өркендеуі мүмкін еместігін айғақтады. Модернизация теориясынан колониалды үстемдік пен олардың тарихи негіздері алынып тасталды, дегенмен, капитализмнің индустриалдық және постиндустриалдық кезеңдерінде колониалды үстемдік қызметі прогрессивті даму шартымен алмастырылды. Мұндай ұстанымды ой-санамызда қалайша дәйектей алмақпыз? Модернизация теориясының үлкен кемшілігі – түрлі мемлекет пен халықтың тарихи дамуын дұрыс бағаламау да түптеп келгенде осыдан

келіп шығады. Қазіргі таңда XIX-XX ғасырда қалыптасқан батыстық капиталистік жүйемен даму бағдарын айқындаған әртүрлі елдер бар. Сондықтан, әрбір тарихи дәуірде капитализмге қатысты дүниелер санаулы мемлекеттермен ғана айқындалуы әбден мүмкін. Шынында, бұл мәселелердің дені батыстық сипатқа ие екені жасырын емес. Әйтсе де, кейде дамудың балама жолы социалистік жүйе туралы да айтылып қалады. Зерттеушілердің пікірінше, мұндай жетістікке жетудің негізгі өлшемі ретінде дамушы мемлекеттердің дамыған батыстық мемлекеттердің үлгісіне, деңгейіне жақындауы саналады.

Зерттеуші В.Н. Шевченконың пайымдауынша: «Еуропалық стандарттар негізінде жасалған біржақты, толық өңделмеген нақты модернизация үдерістерін бағалау әрқашан жетістіктерге жетелей бермеді. Бұл идеологиялық үдерістің бағыттары реформа жасаушы батыстық емес өзге халықтар үшін ыңғайсыздық комплексін қалыптастырды. Себебі, модернизация үдерісінде жетістікке жету үшін сыртқы факторлар шешуші рөл атқаратыны белгілі еді. Сондықтан да, аталған теорияға сәйкес батыстық мемлекеттер сол немесе өзге батыстық емес мемлекетте реформаларды жүзеге асыруда жетістікті немесе құлдырауды қамтамасыз ету мүмкіндігіне ие болды» (Шевченко 1995: 72-73). Дегенмен, ғалым «модернизация» термині мен оның батыстық мағынасындағы үдерісіне сыни тұрпатта қараса да, терминнің ғылыми ортада қолданыста екенін жоққа шығармайды және өзінің ғылыми тұжырымында бұл ұғымды сол қалпында қазіргі қоғамның тұрақты дамуының теориясы сипатында қолданады. Оның пікірінше тоталитарлық қоғам жүзеге асырған күштеу саясатының тағдыры ұзаққа бармады және өзінің жағымсыз салдарларын тарих сахнасында айқындап берді. «Теорияның кешенді және жан-жақты сараптауды қажет ететін бірден-бір маңызды деген мәселесі – ұтымды модернизация саясатын жүргізу үшін қоғамның ішкі ресурстарын жұмылдыру. Мұндай жұмылдыру тәсілі авторитарлық биліктің саяси еркіндікті шектеуі, күшті және икемді әкімшілік аппаратын ұйымдастыру, қоғамға мәжбүрлі еңбектің түрлі формаларын қолдану және т.б. тұрады. Сондай-ақ, тұрғындарды жұмылдыруда мемлекеттегі идеологиялық және адамгершіліктік-психологиялық кеңістік те маңызды орынға ие. Қоғамның ел болып жаппай жұмылуға дайындығы жаңаның, тұрақты және еңбекке деген ұзақ мерзімді мотивацияның қалыптасуына алып келеді. Оны мемлекеттік идеология мен мәде-

ниеттің өзара қатынасы мәселесі де құрайды» (Шевченко 1995: 73). Дегенмен мұндай кеңестік ұстанымның қоғамның ауыр зардаптарға ұшырауымен жүзеге асатыны тарих тәжірибесінен айғақталған. Сондықтан, қазіргі зерттеушілердің модернизацияның өркениетті және мәдени үлгісін қаузап, мұқият, тыңғылықты зерттеуінде тарихи, мәдени шындық жатыр. Өйткені өркениеттік тұрғыдағы ұстын соңғы кездері «мәдени-генетикалық код» деп таңбалана бастаған кез келген өркениеттің тереңде жатқан тамырларын айшықтауға мүмкіндіктер беретін тарихи үдерістерді сараптауда жаңа әдіснамалық негіздегі тұжырымдарды талап етеді.

Бұл тұрғыда В.Н. Шевченко «әрине, өркениеттік ұстынның әдіснамасы бірінші кезекте дамудың жағырафиялық және тарихи жағдайларын ескеруді нысанға алады. Мұндай сараптау барысында әлеуметтік-тарихи орта мен жағырафиялық жағдай біртұтастық ретінде қабылданып, «өркениеттің өз орнында дамуы» деген еуразиялық түсінікті дүниеге алып келді. Тек осылайша дәстүр мен жүріс-тұрыс нормаларының, рухани-адамгершіліктік құндылықтар мен идеалдар сабақтастығын, табиғатқа деген қатынас түрі мен әлеуметтік ұйымдардың ұстындарын, яғни өркениеттің генотипін пән ретінде анықтауға болады» дейді (Шевченко 1995: 74). Мұндай үлгіге Ресейдің мемлекеттік құрылысын жатқызады, оның кешенді зерделенуін көксейді. «Геосаяси, нақтырақ айтқанда геотарихи фактор әрбір өркениеттің дамуында маңызды рөл атқарады. Бізде соңғы жылдары геосаяси проблематика заңды түрде өз орнын тапты. ТМД мемлекеттері мен Ресей Федерациясының стратегиялық қауіпсіздігі мемлекеттің кеңістіктік-аумақтық орналасуына байланысты теориялық тұрғыда байыптауды талап етеді» – деген мәселені де қарастыру қажеттігіне ден қояды (Шевченко 1995: 74).

Сонымен, әрі-сәрі күй кешкен әбігерлі әлем һәм әлемдік жаһандану үдерісі заманында мәдени, саяси, экономикалық, әлеуметтік, интеграциялық құбылмалы өзгерістер аясында тұлға, ұлт, жалпы адамзаттың өзіндік дүниетанымдық көзқарасы мен өмірмәндік бағыт-бағдарларын айқындау, қайта бағалау және жасампаз ету міндеті тұрғанын атап өткіміз келеді.

Қорытынды

Біріншіден, ұлттар мен ұлыстар, әсіресе, дәстүрлі мәдениетін сақтап қалуға ұмтылған шығыс халқы өзіндік төлтума мәдениетін

өркендетуді және осы құндылықтардың үнемі заманға сай жаңғыруын, біртұтас ұлттық мәдениет кеңістігін қалыптастыруын, оның әралуандылыққа серпін беруін, адамзат баласының шығармашылық тұрғысынан жан-жақты дамуы мәселелерінің өзектілігін күн тәртібіне қойып отырған шақта, қазіргі кезде әлемде болып жатқан әралуан үдерістерге қарамастан, қоғамдық санада модернизация, атап айтқанда, мәдени және ұлттық мәдени модернизация үдерістері ғылыми талқылаулар кеңістігінде әлі де күн тәртібінен түспей тұр деп айта аламыз.

Екіншіден, қазіргі ұлттық мемлекеттер «жаңарудың» жаңа траекториясын айқындауда әлеуметтік-мәдени кеңістікті түлетудің маңыздылығын ескере отырып, тарихи тәжірибені де объективті көзқараспен бағалаудың қажеттігін көрсетіп берді. Бұл – біз қарастырып отырған модернизацияның жаһандық үдерістері мен нақты мемлекеттің даму жолының үйлесімділігінің өрістерін сараптауды болжайды. Мәдени руханияттың модернизациясы – жалпыадамзаттық және «өзіндік-ұлттық-болмыстық» әлеуеттің болашаққа бой сермеуін көрсететін тәрізді. Осы тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу ұлттық мәдениеттің жаңғыруының заман талабы мен адамзат эволюциясының үзілмес келешегі екендігіне де өзіндік үлесін қоса алатын ойтолғамдарға философиялық дискурстар аймағын туғыза алатындығы үшін белгілі бір деңгейдегі маңызды талпыныстардың бірі.

Үшіншіден, жаһандану дәуірінде ұлт пен ұлтшылдық мәселесі мемлекеттік және әлемдік кеңістік аясында бірегейленуі тиістілігін арттырып отыр. Ұлт қалыптастыру мәселесінде әлемдік үрдістер мен ғылыми тұжырымдамалар сан түрлі екені рас. Десе де, азаматтық сана, қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен дүниетанымы, мемлекеттілігі мен қоғамдық санадағы ұлттық рух қуаттанған сайын, өзін-өзі тануға деген мүмкіндігі, өзін тұтас әлеуметтік-рухани күш ретінде ұстауға деген ықыласы артып келеді. Ендеше, аталған тақырыптың өзектілігі рухани жаңғыруға бет бұрған заманауи мемлекеттік саясатымызға ыңғайластырылғандығымен де байланысты.

Төртіншіден, еліміз тәуелсіздік алған сәттен бастап, қоғамдық өмірдің әр саласындағы модернизациялану бағытын әлеуметтік және мәдени институттарымыз қолға алып келеді. Жаңару мен жаңғыру жүзеге асып отырған шақта, бұл үдерісті қоғамдық қатынастар мен мәдени институттардың барлық салалары қамтуы тиіс. Модернизация үдерісінің ұлттық

мәдени аспектісі жаңаша бағамдалуды талап етеді. Ендеше, біз қарастырып отырған тақырып қоғамымыздағы осындай өзекті мәселелерді теориялық және тәжірибелік тұрғыдан сараптау қажеттігінен туындайды.

Бесіншіден, «жаңару» ұғымы адамзат санасында стереотиптер ретінде қабылданған. Сондықтан, «Жаңару» мен «Жаңғыру» адамзаттың «Даму» эволюциясына тағайындалған тағдыр деп тұжырым жасасақ, «Ілгерілеу» (салыстырмалы түрде) әрбір аймақтағы ұлттар мен ұлыстардың өзіндік кредосына айналған. Әрине, қазіргі өркениеттік қоғамда, Жер планетасында, өкінішке орай, «артта қалған» деген айдар таңылған мемлекеттер мен ұлыстар бар. Олардың жаңару мен жаңғыруды қалайтындығы

беймәлім. Бірақ бізге адамзаттық дамудың тағдыры тағайындаған «мүмкіндіктер» берілген сыңайлы. Осыған орай, біз зерттеп отырған тақырыптың өзектілігін былайша тиянақтай аламыз: бірінші деңгейде табиғи эволюцияның «Жаңаруды» қалайтындығынан өрбиді, екінші, мемлекеттік саясаттың өркениеттікке деген ұмтылыс ұстанымына байланысты, үшінші, қазақ халқының тарихи санасындағы батыстық өркениеттің ұлттық ділімізге сай келмейтін деп танылған құндылықтарын сыни тұрғыда зерделеп, өзіндік төлтума даму жолын іздеуден туындайды. Демек, ұлттық мәдениеттің жаңғыруының тарихи көріністерін зерделеп, қазіргі жәй-жапсары мен болашағын бағамдау заман талабынан туған сұраныс.

Әдебиеттер

- 1 Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. – М.: Наука, 1996. – С. 462–478.
- 2 Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Thesis. – 1993. – №2. – С. 94–122.
- 3 Мертон Р.К. Эффект Матфея в науке, II Накопление преимуществ и символизм интеллектуальной собственности // Thesis. – 1993. – №3. – С. 256–276.
- 4 Сорокин П.А., Мертон Р. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа // Социологические исследования. – 2004. – №6. – С. 112–119.
- 5 Старостин Б.С. Проблема модернизации: история и современность // Модернизация национальная культура. Материалы теоретического семинара. – М.: Издательство «Апрель – 85», 1995. – С. 8–21.
- 6 Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010) / пер. с англ. под общей редакцией Н.И. Лапина / Предисл. Н.И. Лапин, Г.А. Тосунян. – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – 256 с.
- 7 Parsons, T. The Social System. Glencoe, Ill.: Free Press, 1995.
- 8 Lerner, D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. Glencoe Ill.: Free Press, 1958.
- 9 Almond, G., and Coleman, J., eds. The Politics of Developing Areas. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1960.
- 10 Rostow, W. The Stages of Economic Growth; A Non-Communist Manifesto. Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
- 11 McClelland, D.C. The Achievement Society. New York; Free Press, 1961.
- 12 Apter, D.E. The Politics of Modernization. Chicago: University of Chicago Press, 1965.
- 13 Levy, M.J. Modernization and the Structure of Society. Princeton; Princeton University Press, 1966.
- 14 Black, C.E. The Dynamics of Modernization. New York: Harper & Row, Publishers, 1966.
- 15 Eisenstadt, S.N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall, 1966.
- 16 Huntington, S.P. Political Order in Changing Society. New Haven and London; Yale University Press, 1968.
- 17 Parsons, T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1971.
- 18 Inkeles, A., and Smith, D. Becoming Modern – Individual Changes in Six Developing societies. Combridge, Mass.; Harvard University Press, 1974.
- 19 Harrison, D. The Sociology of Modernization and Development. London: Unwin Hyman, 1988.
- 20 Самуэльсон П. Основания экономического анализа / пер. с англ., под ред. П.А. Ватника. – СПб.: Экономическая школа, 2002. – 604 с.
- 21 Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. – М.: «Вильямс», 2014. – 1360 с.
- 22 Федотова В.Г. Плюсы и минусы модели «догоняющей» модернизации // Модернизация и национальная культура. Материалы теоретического семинара. – М.: Издательство «Апрель – 85», 1995. – С. 65–70.
- 23 Шевченко В.Н. Теория модернизации с социально-философской точки зрения // Модернизация и национальная культура. Материалы теоретического семинара. – М.: Издательство «Апрель – 85», 1995. – С. 70–77.
- 24 Huber J. Ecological modernization. Away from scarcity, soberness and bureaucracy // Technologie en milieubeheer. – 1991. – P. 12–41.
- 25 Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
- 26 Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования (СОЦИС). – 1998. – №8. – С. 14–26.
- 27 Tiryakian E. Modernization; Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the1990-s) // International Sociology. – 1991. – №6. – P. 165–180.

- 28 Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / пер. с англ. А.В. Гордона, под ред. Б.С. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
- 29 Eisenstadt S.N. Japanese Civilization: A Comparative View. University of Chicago Press, 1996. – 596 p.
- 30 Eisenstadt S.N. Paradoxes of Democracy: Fragility, Continuity, and Change. Johns Hopkins University Press, 2002. – 136 p.
- 31 Эйзенштадт Ш. Новая парадигма модернизации // Сравнительное изучение цивилизаций: учеб. пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 470–479.

References

- 1 Parsons T. Sistema koordinat dejstviya i obshhaya teoriya sistem dejstviya: kultura, lichnost i mesto socialnyx system. Amerikanskaya sociologicheskaya mysl (1996). [The frame of action and General theory of action systems: culture, personality and place of social systems]. – М.: Nauka, pp. 462–478.
- 2 Parsons T. (1993) Ponyatie obshhestva: komponenty i ix vzaimootnosheniya [The concept of society: the components and their relationships]. *thesis*, no 2, pp. 94–122.
- 3 Merton R.K. (1993) Effekt Matfeya v nauke, II Nakoplenie preimushhestv i simvolizm intellektualnoj sobstvennosti [The Matthew effect in science, II Accumulation of advantage and symbolism of intellectual property]. *Thesis*, no 3, pp. 256–276.
- 4 Sorokin P.A., Merton R. (2004) Socialnoe vremya: opyt metodologicheskogo i funktsionalnogo analiza [Social time: a methodological experience and functional analysis]. *Sociologicheskie issledovaniya*, no 6, pp. 112–119.
- 5 Starostin B.S. (1995) Problema modernizatsii: istoriya i sovremennost // Modernizatsiyai nacionalnaya kultura. Materialy teoreticheskogo seminarina [The problem of modernization: history and modernity]. М.: Izdatelstvo «Aprel – 85», pp. 8–21.
- 6 Obzornyj doklad o modernizatsii v mire i Kitae (2001–2010) Per. s angl. pod obshhej redakciej N.I. Lapina / Predisl. N.I. Lapin, G.A. Tosunyan [China Modernization Report Outlook (2001–2010)]. М.: Izdatelstvo «Ves mir», 2011, – 256 p.
- 7 Parsons, T. The Social System. Glencoe, Ill.: Free Press, 1995.
- 8 Lerner, D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. Glencoe Ill.: Free Press, 1958.
- 9 Almond, G., and Coleman, J., eds. The Politics of Developing Areas. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1960.
- 10 Rostow, W. The Stages of Economic Growth; A Non-Communist Manifesto. Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
- 11 McClelland, D.C. The Achievement Society. New York; Free Press, 1961.
- 12 Apter, D.E. The Politics of Modernization. Chicago: University of Chicago Press, 1965.
- 13 Levy, M.J. Modernization and the Structure of Society. Princeton; Princeton University Press, 1966.
- 14 Black, C.E. The Dynamics of Modernization. New York: Harper & Row, Publishers, 1966.
- 15 Eisenstadt, S.N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall, 1966.
- 16 Huntington, S.P. Political Order in Changing Society. New Haven and London; Yale University Press, 1968.
- 17 Parsons, T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1971.
- 18 Inkeles, A., and Smith, D. Becoming Modern – Individual Changes in Six Developing societies. Combridge, Mass.; Harvard University Press, 1974.
- 19 Harrison, D. The Sociology of Modernization and Development. London: Unwin Hyman, 1988.
- 20 Samuelson P. Osnovaniya ekonomicheskogo analiza. Per. s angl. pod red. P.A. Vatnika. SPb.: [The Foundation of economic analysis]. *Ekonomicheskaya shkola*, 2002, – 604 p.
- 21 Samuelson P., Nordxaus V. Ekonomika. [Economy]. М.: «Vilyams», 2014, – 1360 p.
- 22 Fedotova V.G. (1995) Plyusy i minusy modeli «dogonyayushhej» modernizatsii // Modernizatsiyai nacionalnaya kultura. Materialy teoreticheskogo seminarina. [The pros and cons of the model of “catching up” modernization]. М.: Izdatelstvo «Aprel – 85», pp. 65–70.
- 23 Shevchenko V.N. (1995) Teoriya modernizatsii s socialno-filosofskoj tochki zreniya // Modernizatsiya i nacionalnaya kultura. Materialy teoreticheskogo seminarina. [The modernization theory with the socio-philosophical point of view] М.: Izdatelstvo «Aprel – 85», pp. 70–77.
- 24 Huber J. Ecological modernization. Away from scarcity, soberness and bureaucracy // Technologie en milieubeheer. – 1991. – pp. 12–41.
- 25 Bek U. Obshhestvo riska: na puti k drugomu modernu / Per. s nem. V. Sedelnika, N. Fedorovoj. [Risk Society, Towards a New Modernity]. М.: Progress-tradiciya, 2000, – 383 p.
- 26 Capf V. (1998) Teoriya modernizatsii i razlichie putej obshhestvennogo razvitiya [The theory of modernization and distinguish the ways of social development]. *Sociologicheskie issledovaniya (socis)*, no 8, pp. 14–26.
- 27 Tiryakian E. (1991) Modernization; Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990-s) // *International Sociology*, no 6, pp. 165–180.
- 28 Ejzenshtadt Sh. Revolyuciya i preobrazovanie obshhestv. Sravnitelnoe izuchenie civilizacij / Per. s angl. A.V. Gordona pod red. B.S. Erasova [Revolution and transformation of societies. A comparative study of civilizations]. – М.: Аспект press, 1999. – 416 p.
- 29 Eisenstadt S.N. Japanese Civilization: A Comparative View. University of Chicago Press, 1996. – 596 p.
- 30 Eisenstadt S.N. Paradoxes of Democracy: Fragility, Continuity, and Change. Johns Hopkins University Press, 2002. – 136 p.
- 31 Ejzenshtadt Sh. Novaya paradihma modernizatsii. Sravnitelnoe izuchenie civilizacij: Xrestomatiya: Ucheb. posobie dlya studentov vuzov. / Sost., red. i vstup. st. B.S. Erasov [The new paradigm of modernization]. – М.: Аспект press, 1998. – pp. 470–479.